

Guido Tonelli

Χρόνος

Από τον μύθο του Κρόνου
στο CERN

μετάφραση
Μαρία Οικονομίδου

διόπτρα

Στα θαρραλέα μου παιδιά, Ντιέγκο και Τζούλια

«Ω χρόνε, των πραγμάτων φθοροποιέ...»

ΛΕΟΝΑΡΝΤΟ ΝΤΑ ΒΙΝΤΣΙ, *Codex Arundel*

Αλίκη: «Πόσο διαρκεί το “για πάντα”;»

Λευκός Λαγός: «Μερικές φορές μόνο ένα δευτερόλεπτο».

ΛΙΟΥΙΣ ΚΑΡΟΛ, *Η Αλίκη στη Χώρα των Θαυμάτων*

«Το πάντα είναι φτιαγμένο από τώρα».

ΕΜΙΛΙΟ ΝΤΙΚΙΝΣΟΝ, *Ποήματα*

«The time is gone, the song is over

Thought I'd something more to say».

ΡΟΤΖΕΡ ΓΟΥΟΤΕΡΣ, *Time*

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	13
---------------	----

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η μαγεία της σβούρας

1. Η επιθυμία να δαμάσουμε τον χρόνο.....	23
2. Ο χρόνος μας.....	39

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Εκεί όπου ο χρόνος σταματά

3. Το παράξενο ζευγάρι.....	65
4. Η μακρά ιστορία του χρόνου.....	86
5. Όταν ο χρόνος σταματά.....	112

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ανάμεσα σε εφήμερες υπάρξεις και αιώνιες ζωές

6. Η ζωή των σωματιδίων.....	143
7. Ο χρόνος του απείρως μικρού.....	168
8. Μια πολύ ιδιαίτερη σχέση.....	192
9. Μπορεί να αντιστραφεί το βέλος του χρόνου;.....	216
10. Το όνειρο να σκοτώσει κάποιος τον Κρόνο.....	243

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο βραχύς χρόνος.....	263
Ευχαριστίες.....	269

Εισαγωγή

Ο Εμίλιο Φολενιάνι εργαζόταν στα λατομεία της εταιρείας Γουόλτον στις Απουανές Άλπεις, όπου εξορύσσεται το πιο ξακουστό λευκό μάρμαρο στον κόσμο. Ήταν ένας ρωμαλέος άντρας με πελώρια χέρια, που είχαν αγριέψει από τη δουλειά. Ήταν λιθοξόος, ένα επάγγελμα που σήμερα τείνει να εκλείψει: φινίριζε με την ξυλόσφυρα και τη σμίλη τούς ογκόλιθους που είχαν μόλις διαχωριστεί από τη φλέβα.

Όπως όλοι οι λατόμοι, ο Εμίλιο έμοιαζε ένας άντρας καμωμένος από πέτρα, σκληρός σαν το ακατέργαστο μάρμαρο που έβγαζε από τα βουνά, και μιλούσε ελάχιστα: πολλές μονολεκτικές απαντήσεις, μερικές σύντομες φράσεις. Το επάγγελμά του ήταν επικίνδυνο, χειριζόταν μασούρια δυναμίτιδας και ρίσκαρε τη ζωή του, όπως όλοι οι λατόμοι, όταν τραντάζονταν οι μεγάλοι βράχοι. Οι άνθρωποι σαν αυτόν δεν εντυπωσιάζονταν εύκολα.

Μια από τις σπάνιες φορές που μίλησε για περισσότερα από πέντε λεπτά συνεχόμενα ήταν την άνοιξη του 1961, έναν χρόνο πριν πεθάνει. Διηγήθηκε τι του είχε συμβεί στις 15 Φεβρουαρίου εκείνης της χρονιάς, κατά τις οχτώ και μισή το πρωί.

Τις πιο κρύες εβδομάδες του χειμώνα η δουλειά στα λατομεία σταματούσε, γιατί σ' εκείνο το υψόμετρο έπεφτε πολύ χιόνι και τα πάντα θάβονταν κάτω από τον πάγο. Αλλά εκείνη την περίοδο κανένας από τους λατόμους δεν καθόταν με σταυρωμένα τα χέρια. Όλοι είχαν ένα μικρό κομμάτι γης που καλλιεργούσαν για να βγάζουν πατάτες, λάχανο ή χορτάρι για τα ζώα.

Έτσι, ο Εμίλιο βρισκόταν στο χωράφι του στο Σκάσο, ένα έντονα κατηφορικό κτηματάκι που είχε μοχθήσει χρόνια για να το κάνει καλλιεργήσιμο: είχε αποψιλώσει ένα μέρος του λόφου και το είχε καθαρίσει από τις πέτρες για να το οργανώσει σε μικρές καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Ενώ ήταν εκεί και φτυάριζε, το πρωινό φως άρχισε να εξασθενεί κι ύστερα ξαφνικά σκοτεινίασε. «Ήρθε η συντέλεια του κόσμου», σκέφτηκε καθώς δάκρυα αυλάκωναν τα μάγουλά του κι άρχισε να προσεύχεται γονατιστός με τα χέρια ενωμένα. Και, ενώ τα έλεγε αυτά, έβλεπε ακόμα στο βλέμμα του τη συγκίνηση και τον φόβο. Ύστερα από ένα σύντομο διάστημα που του φάνηκε μια αιωνιότητα ο Ήλιος άρχισε πάλι να φωτίζει τη Γη και όλα ξαναπήραν ζωή.

Ο παππούς μου ο Εμίλιο είχε παρακολουθήσει για πρώτη και μοναδική φορά μια ολική έκλειψη Ηλίου. Εφημερίδες και τηλεοράσεις είχαν μιλήσει πολύ γι' αυτό, αλλά η είδηση δεν είχε φτάσει στο Έκουι, το χωριουδάκι με τους τριακόσιους κατοίκους καταμεσής των Απουανών Άλπεων όπου ζούσε. Ή ίσως δεν το είχε ακούσει εκείνος.

Σήμερα, όταν αναμένεται έκλειψη σε οποιαδήποτε περιοχή του πλανήτη, επικρατεί μεγάλη προσμονή και πολύς ενθουσιασμός. Το φαινόμενο φωτογραφίζεται από κάθε γωνία λήψης και το εντυπωσιακό θέαμα υπερισχύει της ανησυχίας. Αλλά δεν ήταν πάντα έτσι. Η μαρτυρία του παππού μου μας κάνει να καταλάβουμε πόσο βαθιά αγωνία ένιωθαν οι πρόγονοί μας όταν διακοπτόταν ξαφνικά ο κανονικός ρυθμός που καθόριζε την εναλλαγή της μέρας και της νύχτας και τη διαδοχή των εποχών.

Μερικά κατάλοιπα αυτού του αταβιστικού φόβου έχουν φτάσει ως εμάς. Γι' αυτό, ακόμα και σήμερα, όταν κάτι απρόσμενο μοιάζει να ανακόπτει την κανονικότητα εκείνων των θαυμαστών φαινομένων, έχουμε την εντύπωση ότι ο χρόνος εκτροχιάζεται και μας κυριεύει ο φόβος ότι ο κόσμος ολόκληρος μπορεί να σπάσει σε χίλια κομμάτια.

Συμβαίνει πάντα, κάθε φορά που μια ανθρώπινη κοινότητα, μικρή ή μεγάλη, πλήττεται από μια ξαφνική συμφορά. Όταν μια έκρηξη ή ένας ισχυρός σεισμός καταστρέφει μια πόλη, η έννοια του χρόνου που σηματοδοτεί την καθημερινή ζωή των κατοίκων της στρεβλώνεται. Οι διηγήσεις όσων επέζησαν μοιάζουν όλες μεταξύ τους. Οι στιγμές τρόμου μετατρέπουν το κάθε δευτερόλεπτο σε ένα παρατεταμένο διάστημα, του οποίου θυμάται κανείς καθαρά κάθε λεπτομέρεια. Το τραύμα χωρίζει για πάντα τη ζωή χιλιάδων ατόμων σε ένα «πριν» και ένα «μετά». Μια απότομη διακοπή τέμνει τις δύο φάσεις της ζωής των ανθρώπων, που πια δεν είναι ίδιες. Τις άλλαξε η καταστροφή, ξαφνικά· κάτι έσπασε ανεπανόρθωτα και ο χρόνος μοιάζει να κυλάει με τρόπο άτακτο και

χαστικό. Το μέλλον, διαποτισμένο από αβεβαιότητα, γεννά αγωνία και το παρελθόν-που-δεν-περνά δεν μας αφήνει σε ησυχία: η τραυματική εμπειρία, εντυπωμένη λόγω του πανικού στην πιο βαθιά συναισθηματική μνήμη, επανεμφανίζεται συνεχώς και μας βασανίζει.

Την περίοδο της πανδημίας ειδικά αυτή η εμπειρία αφορά ολόκληρο τον κόσμο. Κοιτάζουμε τις ζωές που είχαμε πριν από λίγους μήνες και μας φαίνεται ότι έχουν περάσει χρόνια. Ο φόβος που νιώσαμε τις πιο δύσκολες μέρες, τις οποίες νομίζαμε πως είχαμε πια αφήσει πίσω μας, επανεμφανίζεται απaráλλακτος μόλις τα κρούσματα αρχίζουν να πληθαίνουν. Αναρωτιόμαστε για το μέλλον με αγωνία και ήδη μετράμε τα πολλά πράγματα που έχουν αλλάξει και που ίσως δεν θα είναι ποτέ ξανά τα ίδια.

«Ο καιρός εξαρθρώθη· πείσμα του Άδην, ω, να γεννηθώ για να τονε διορθώσω εγώ!»* Όταν ο Άμλετ προφέρει αυτή τη φράση, η αλυσίδα των γεγονότων που θα απασχολήσουν την υπόλοιπη τραγωδία έχει ήδη σκιαγραφηθεί με σαφήνεια. Έχει μόλις λάβει χώρα η πιο τρομερή πράξη ιεροσυλίας: ο κόσμος των φαντασμάτων έχει αναμειχθεί μ' εκείνον των ανθρώπων. Ο πατέρας του, που τον σκότωσε με προδοσία ο αδελφός του Κλαύδιος, έχει εμφανιστεί στον γιο του για να του πει την αλήθεια και να του ζητήσει να απονείμει δικαιοσύνη.

Ένα φριχτό έγκλημα έχει ανατρέψει την καθεστυκία τάξη. Το δηλητήριο που έσταξε στο αφτί του βασιλιά διατάραξε τον

* Ουίλιαμ Σαίξπηρ, *Άμλετ*, Πράξη Α', Σκηνή 5, μετάφραση Βασίλης Ρώτας, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1992. (ΣτΜ)

ρυθμό των γενεαλογιών, διέκοψε την κανονική εναλλαγή των γενεών και όλα σαπίζουν σαν ένας πελώριος σωρός από αγριόχορτα. Θα χρειαστεί ο απρόθυμος Άμλετ να διορθώσει τον χρόνο και να αποκαταστήσει την αλήθεια.

Κανένας δεν μπόρεσε να ανασυνθέσει καλύτερα από τον Σαίξπηρ το κλειστοφοβικό και παραισθητικό κλίμα που βιώνει κανείς σε εποχές όπου η κανονική ροή του χρόνου ανακόπτεται. Στη Δανία η αδελφοκτονία, η βιαιοπραγία προς το ίδιο αίμα, κλόνησε κάθε σχέση μεταξύ των ανθρώπων. Το έγκλημα του Κάιν, πρόδρομος όλων των βίαιων πράξεων για τις οποίες είναι ικανός ο άνθρωπος, καταστρέφει τον κανονικό ρυθμό που διέπει την κοσμική τάξη. Τα πάντα μολύνονται από μια κακοήθη νόσο. Η αναρχία και η αταξία αναστατώνουν τη διάρθρωση της κοινωνίας και διεισδύουν στα μύχια της ανθρώπινης ψυχής. Ο χρόνος, που έχει γίνει τοξικός λόγω του αίματος που χύθηκε, μεταφέρει το δηλητήριο στα βάθη του πνεύματος και αποτελεί θανάσιμο κίνδυνο για όλους. Για να επιβιώσει, ο Άμλετ θα βρει καταφύγιο στην τρέλα και θα ανατρέξει στο κλειδί της αφήγησης. Όταν ο θίασος των περιοδευόντων ηθοποιών αναπαραστήσει τη δολοφονία του πατέρα του στον τόπο της κατεξοχόν προσποίησης, στο σανίδι, η αλήθεια θα γίνει γνωστή σε όλους. Αξεπέραστη μεταφορά της δύναμης που έχει η τέχνη να σώζει τον κόσμο.

* * *

Και να 'μαστε εδώ, τετρακόσια χρόνια μετά, σε μια εποχή στην οποία ο χρόνος μοιάζει να έχει εκτροχιαστεί και για μας,

να αναρωτιόμαστε για ένα αίνιγμα που εξάπτει την ανθρωπότητα εδώ και χιλιετίες. Τι είναι ο χρόνος; Θα καταφέρουμε ποτέ να νικήσουμε την αμείλικτη επέλασή του; Μπορούμε να αλλάξουμε τη φορά του χρόνου; Υπάρχει πραγματικά ή πρόκειται απλώς για μια τεράστια ψευδαίσθηση;

Για να εμβαθύνουμε στο ερώτημα, θα χρειαστεί να κατανοήσουμε πώς γεννήθηκε η έννοια του χρόνου και πότε εμφανίστηκε για πρώτη φορά ανάμεσα στους μακρινούς προγόνους μας αυτή η οργάνωση σε παρελθόν, παρόν και μέλλον. Αλλά κυρίως είναι σημαντικό να εξετάσουμε τι είναι ο χρόνος για τα υλικά αντικείμενα που μας περιβάλλουν.

Η σύγχρονη επιστήμη μάς επιτρέπει να εξερευνήσουμε τις πιο απόμερες γωνίες του σύμπαντος, κι όταν αναλύονται τα φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα στην κλίμακα των υποπυρηνικών διαστάσεων, ο χρόνος προσλαμβάνει πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά στα οποία είμαστε συνηθισμένοι. Το ίδιο συμβαίνει όταν παρατηρούνται στις μεγάλες διαστάσεις τα γιγάντια αντικείμενα που καταλαμβάνουν τον κόσμο, οι γαλαξίες ή τα σμήνη γαλαξιών. Σε αυτούς τους δύο κόσμους, που τόσο απέχουν μεταξύ τους, τούτη η αρμονική και σταθερή ροή του χρόνου, που μας γοητεύει εδώ και χιλιετίες, συστρέφεται, διαλύεται, καταστρέφεται. Ο χώρος και ο χρόνος μάς εμφανίζονται σαν αχώριστο ζευγάρι· δεν είναι μια αφηρημένη έννοια, αλλά κάτι υλικό, που καταλαμβάνει ολόκληρο το σύμπαν, που δονείται, ταλαντώνεται και παραμορφώνεται.

Θα ανακαλύψουμε μαζί τη μακρά ιστορία του χρόνου, τη

μανιασμένη γέννησή του και την παράξενη εξέλιξή του. Θα ταξιδέψουμε με τη φαντασία μας στους τρομακτικούς τόπους όπου ο χρόνος σταματά και θα διαπιστώσουμε με έκπληξη τη στενή σχέση που τον συνδέει με την ενέργεια. Μια σχέση τόσο ιδιαίτερη, χάρη στην οποία αναβλύζει απ' το κενό ένα θαυμαστό υλικό σύμπαν.

* * *

Οι αρχαίοι Έλληνες αναπαρέστησαν τον Κρόνο* ως Τιτάνα, γιο του Ουρανού και της Γαίας, ο οποίος καταβρόχθιζε τα παιδιά του γιατί του είχαν προφητεύσει πως ένα από αυτά θα τον εκθρόνιζε. Κάποιος από τους κληρονόμους του θα εξεγειρόταν εναντίον του, όπως ακριβώς είχε εξεγερευθεί κι ο ίδιος ευνουχίζοντας τον πατέρα του και παίρνοντας τη θέση του. Εφόσον τα παιδιά του ήταν θεϊκά πλάσματα, ο Κρόνος δεν μπορούσε να τα σκοτώσει κι έτσι, για να τα εξουδετερώσει, τα καταβρόχθιζε. Τρομερή μεταφορά των πιο μύχιων αγωνιών μας: ο χρόνος φθείρει και αφανίζει όχι μόνο εμάς τους ίδιους, αλλά και όλη τη γενιά μας και μαζί της τα έργα που φανταζόμαστε ότι θα αντέξουν στον χρόνο. Μόνο ο Δίας κατάφερε να γλιτώσει από τη μοίρα του, διότι ο Κρόνος, εξαπατημένος από τη σύζυγο-αδελφή του Ρέα, κατάπιε μια πέτρα αντί για το νεογέννητο. Έτσι, δηλητηριάζοντας τον

* Παρότι η ετυμολογία της λέξης Κρόνος είναι αβέβαιη (ενδέχεται να ετυμολογείται από το κόρος + νους = καθαρός νους ή να σημαίνει «κερασφόρος», ενώ κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το όνομα προέρχεται από τον αρχαίο ινδικό δαίμονα Κροπι), δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η εννοιολογική συνάφεια ανάμεσα στον Κρόνο που τρώει τα παιδιά του και στον χρόνο που «καταβροχθίζει» τις ώρες της ανθρώπινης ζωής. (ΣτΜ)

πατέρα του, ο Δίας εκπλήρωσε την προφητεία και πήρε τη θέση του ως άρχοντας της πλάσης.

Από τότε το όνειρο να σκοτώσει κάποιος τον Κρόνο επανέρχεται στην ανθρώπινη κοινότητα με τη μορφή της επιθυμίας να σταματήσει ο χρόνος ή της ψευδαίσθησης ότι μπορούμε να τον εκτοπίσουμε από την κεντρική θέση που καταλαμβάνει στη φύση. Αλλά θα μπορέσουμε ποτέ να απαλλαγούμε πραγματικά από τον Κρόνο;

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ



Η μαγεία της σβούρας

1.

Η επιθυμία να δαμάσουμε τον χρόνο

Ονομάζεται Γιάκοπο και είναι ένα παχουλό παιδί, το τελευταίο από τα εγγονάκια μου. Αναβλύζει ενέργεια απ' όλους του τους πόρους και, καθώς είναι ένας γίγαντας σε μικρογραφία, μοιάζει πολύ μεγαλύτερος από δεκαοχτώ μηνών. Είναι παιχνιδιάρης και περίεργος και, όπως όλα τα μικρά σ' αυτή την ηλικία, πάνει και μαλάζει οτιδήποτε πέσει στα χέρια του. Όπως συμβαίνει συχνά σε αυτές τις περιπτώσεις, γονείς και παππούδες λεπλατούν τα καταστήματα παιχνιδιών για να θέσουν στη διάθεσή του ακριβές ξύλινες κατασκευές σε διάφορα χρώματα. Πρόκειται για πανέμορφα αντικείμενα, μελετημένα για να αναπτύσσουν την περιέργεια των παιδιών και να καλλιεργούν τη λεπτή κινητικότητά τους. Ο Γιάκοπο τους ρίχνει μια αφηρημένη ματιά ή παίζει μαζί τους απρόθυμα για λίγα λεπτά. Έπειτα επιστρέφει στη βασική ενασχόλησή του.

Τον έλκουν πολύ απλά αντικείμενα: συλλέγει κάθε είδους πώμα, από αυτά της σαμπάνιας μέχρι τα πλαστικά των μπουκαλιών με το γάλα. Ενθουσιάζεται με οποιοδήποτε κυλινδρικό βαζάκι, όπως αυτά για τις καλλυντικές κρέμες που

χρησιμοποιεί η μαμά του, αλλά ενδιαφέρεται και για μικρά αντικείμενα ακανόνιστου σχήματος. Το σημαντικό είναι να μπορούν να μετατραπούν σε σβούρες. Κάνοντας δοκιμές, βρίσκει τους άξονες συμμετρίας των διάφορων σωμάτων που πιάνει στα χέρια του και λειτουργεί μεθοδικά και με αποφασιστικότητα ώσπου να καταφέρει να πετύχει τη μαγική περιστροφή. Τότε κοιτάζει μαγεμένος το μικρό αντικείμενο που παραμένει σε ισορροπία στριφογυρίζοντας γύρω από τον άξονά του και μπορείς να διαβάσεις στα μάτια του την περηφάνια του για το κατόρθωμά του. Επαναλαμβάνει τους χειρισμούς του ακούραστα και με ακρίβεια δεκάδες φορές. Τον καθησυχάζει το γεγονός ότι η μαγεία αναπαράγεται, ηρεμεί βλέποντας ότι ο κόσμος τον υπακούει.

Η τέλεια κανονικότητα των περιοδικών κινήσεων ασκεί ακαταμάχητη γοητεία και στους ενήλικες. Παρά τις προόδους της επιστήμης, που έχει αποκαλύψει πολλά από τα μυστικά της, και τις πολλές αποστολές εξερεύνησης, ακόμα μαγευόμαστε με κάθε εμφάνιση της Σελήνης σε έναν ωραίο, έναστρο ουρανό. Ακριβώς όπως ο Γιάκοπο, κοιτάζουμε εκστασιασμένοι αυτή τη θαυμαστή σβούρα που γυρίζει γύρω μας και γοπευόμαστε από την περιοδικότητα των φάσεών της.

Βαθιά στην ψυχή μας αντηχεί ακόμα ο θαυμασμός της νεαρής ανθρωπότητας μπροστά στον Ήλιο που διανύει την πορεία του στον ουρανό, μπροστά στ' αστέρια που λάμπουν μες στο σκοτάδι της νύχτας, μπροστά στη μέρα που εναλλάσσεται με τη νύχτα.

Τα μεγάλα ουράνια σώματα που περιστρέφονται σε τέλεια αρμονία μάς υπνωτίζουν εδώ και χιλιετίες. Μέχρι πριν από

λίγους αιώνες οι μηχανισμοί που ρυθμίζουν την κίνησή τους περιβάλλονταν από μυστήριο και για πολύ καιρό τα πάντα είχαν θεοποιηθεί. Κάθε πολιτισμός επεξεργάστηκε ένα δικό του αφήγημα, δίνοντας διαφορετικά ονόματα στον ίδιο πρωταγωνιστή: Ρα για τους Αιγύπτιους, Απόλλωνας για τους Έλληνες, Ιτζάμνα για τους Μάγια. Η θεότητα θα εγγυηθεί την εμφάνιση του φωτός και την εναλλαγή των εποχών, ενώ από την ευμένειά της θα εξαρτηθεί η πλούσια συγκομιδή ή η τρομερή ξηρασία. Ολόκληρες κοινότητες ευημέρησαν χάρη στις περιοδικές βροχές ή στις ευεργετικές πλημμύρες ενός μεγάλου ποταμού, που χάριζαν γονιμότητα στα καλλιεργημένα χωράφια. Για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα ο πιο τρομακτικός από τους εφιάλτες για κάθε πληθυσμό εκτροφών ή γεωργών ήταν να μην ξαναεμφανιστεί ο Ήλιος και οι μέρες να βυθιστούν σε ένα ατελείωτο σκοτάδι. Για να ξερκίσουν αυτό το ενδεχόμενο, ανέγειραν μεγαλοπρεπείς ναούς και οργάνων σημαντικές τελετές. Ιεροτελεστίες, θυσίες, πράξεις υποταγής στις θεότητες που έπρεπε να διατηρήσουν τη σταθερότητα αυτών των κύκλων ρύθμιζαν τη ζωή ολόκληρων πολιτισμών.

Όταν τα μάγια σπάνε

Η αντίληψη που έχουμε για τον χρόνο, ως κανονική διαδοχή γεγονότων που επαναλαμβάνονται από τις απαρχές της ανθρωπότητας, έχει τις ρίζες της σε αυτή τη χιλιετή ιστορία. Οτιδήποτε απειλούσε αυτόν τον τέλειο μηχανισμό αποτελούσε κίνδυνο για την επιβίωση ολόκληρου του ανθρωπίνου είδους. Δεν είναι τυχαίο ότι η εξουσία ανατίθετο σε

ιερείς και αστρονόμους, τους πιο επιδέξιους στο να οργανώσουν ένα ημερολόγιο ή να αποσπάσουν τα μυστικά που κρύβονται σε τούτη την ομαλή ροή. Όποιος κατανοεί τους νόμους που διέπουν το πέρασμα του χρόνου κυριαρχεί στον κόσμο, όποιος είναι ικανός να διορθώσει αυτή την αδιόρατη απόκλιση στη διαδοχή των ημερών και των εποχών που την καθιστά ανεπαίσθητα ανώμαλη μπορεί να ασκήσει τεράστια εξουσία στους ανθρώπους.

Η κυκλική επανάληψη είναι αρμονία και καθησυχασμός. Κατέχοντας τις σκοτεινές γνώσεις από τις οποίες εξαρτάται η κανονικότητα της κίνησης των αστεριών, οι σοφοί αναγνωρίζουν και ελέγχουν τις ανωμαλίες του χρόνου. Είναι σε θέση να τις απορροφήσουν με περιοδικές μετατροπές των ημερολογίων και έχουν την ικανότητα να προβλέπουν τα «ανώμαλα» γεγονότα, όπως οι εκλείψεις εκείνες τις νύχτες που η Σελήνη χάνει ξαφνικά τη λάμψη της ή οι τρομερές μέρες όπου ο Ήλιος γίνεται μαύρος κι ένα ζοφερό σκοτάδι μοιάζει να τυλίγει ολάκερο τον κόσμο.

Από εδώ προκύπτει η απόκρυφη και μυστηριώδης δύναμη των ελίτ: κατέχουν την εξουσία, διότι κατανοούν τους νόμους του χρόνου. Σε αυτές ανατίθεται η οργάνωση της κοινωνικής δομής, διότι έχουν βάλει τάξη στον εξωτερικό κόσμο από τον οποίο εξαρτάται η ζωή ολόκληρης της κοινότητας.

* * *

Σήμερα γνωρίζουμε ότι όλα αυτά προέρχονται από ένα σύνολο πολύ ιδιαίτερων περιστάσεων που τοποθέτησαν τον

άνθρωπο στο κέντρο ενός πολύπλοκου συστήματος ουράνιων σωμάτων. Η Γη περιστρέφεται γύρω από τον άξονά της με περίπου 1.700 χιλιόμετρα ανά ώρα· συνοδευόμενη από τον μεγάλο δορυφόρο της, τη Σελήνη, γυρίζει σε τροχιά γύρω από τον Ήλιο με περισσότερα από 100.000 χιλιόμετρα ανά ώρα. Ολόκληρο το ηλιακό σύστημα διαγράφει μια πολύ μεγάλη κυκλική τροχιά γύρω από τον Τοξότη A*, τη μαύρη τρύπα που δεσπόζει στο κέντρο του γαλαξία μας· η ταχύτητα μοιάζει τεράστια, 850.000 χιλιόμετρα ανά ώρα, αλλά απαιτούνται πάνω από 200 εκατομμύρια χρόνια για μια πλήρη περιστροφή· τέλος, ολόκληρος ο γαλαξίας κινείται με περίπου 2 εκατομμύρια χιλιόμετρα ανά ώρα προς μια περιοχή με υψηλής πυκνότητας ύλη, όπου βρίσκεται ο Μεγάλος Ελκυστής, μια οικογένεια γαλαξιακών σμηνών, και κυρίως το Υπερσμήνος Σάπλεϊ, μια πραγματική μεγαλούπολη από γαλαξίες, σε απόσταση περίπου 600 εκατομμυρίων ετών φωτός από εμάς. Και για να γίνουν όλα αυτά ακόμα πιο πολύπλοκα, η τρελή πορεία μας φαίνεται να μας φέρνει σε τροχιά σύγκρουσης με τον μεγάλο γαλαξία της Ανδρομέδας.

Ο κανονικός ρυθμός του χρόνου μας, η σχεδόν τέλεια περιοδικότητά του, προκύπτει από αυτό το μπλεγμένο και περίπλοκο σύνολο θαυμαστών σβουρών. Αν την παρατηρήσουμε από μια απειροελάχιστη κλίμακα χρόνων σε σχέση με τις κοσμικές διαδικασίες, η γωνίτσα του σύμπαντος που καταλαμβάνουμε μας φαίνεται ειρηνική και ήσυχη. Την κατοικούμε εδώ και λίγα εκατομμύρια χρόνια και οι πρώτες παρατηρήσεις για τις οποίες έχουμε μαρτυρίες ανάγονται μερικές χιλιάδες χρόνια πριν. Ένα τίποτα δηλαδή για ένα σύστημα που

εξελίσσεται επί δισεκατομμύρια χρόνια. Η άγνοιά μας και ένας σχετικός βαθμός αλαζονείας μάς έχουν πείσει να μεταφέρουμε σε ολόκληρο το σύμπαν τις συνθήκες που παρατηρούμε από αυτό το μικροσκοπικό κομμάτι του συνόλου. Γι' αυτό έχουμε φανταστεί ότι το ρευστό, ομαλό πέρασμα του χρόνου, που μετριέται με τόσο παρήγορα για εμάς περιοδικά φαινόμενα, είναι εν γένει ένα χαρακτηριστικό του σύμπαντος.

Στην πραγματικότητα δεν ισχύει αυτό. Οι ταραγμένες ζώνες, εκείνες που κυριαρχούνται από χαοτικά φαινόμενα ή χαρακτηρίζονται από τεράστιες καταστροφές, τα σκοτεινά σημεία όπου οι παρατηρήσεις μας μας οδηγούν να υποθέτουμε ολόκληρα ηλιακά συστήματα αφανισμένα από εκρήξεις υπερκαινοφανών αστέρων ή μακρινούς γαλαξίες κατεστραμμένους από ενεργούς γαλαξιακούς πυρήνες είναι πολύ πιο κοινά απ' όσο φανταζόμαστε. Εκείνοι οι μακρινοί κόσμοι αποτελούν μια πρόκληση στην αντίληψή μας για τον χρόνο ως ρευστό, συνεχές, κανονικό πέρασμα.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι και για το δικό μας ηλιακό σύστημα θα ήταν αρκετό κάτι πραγματικά μικρό για να διαταραχθεί αυτή η ευαίσθητη ισορροπία. Αν η Σελήνη ήταν πολύ πιο μικρή από τις σημερινές της διαστάσεις, ο άξονας περιστροφής της Γης δεν θα ήταν τόσο σταθερός. Η γαλήνια Σελήνη μας λειτουργεί σαν ένα μεγάλο γυροσκόπιο που σταθεροποιεί τον άξονα περιστροφής της Γης και περιορίζει το εύρος του σε μικρές ταλαντώσεις σε σχέση με το επίπεδο της τροχιάς. Αυτό το φαινόμενο έχει αποφασιστική σημασία στον καθορισμό των γήινων κλιματικών ζωνών και εγγυάται τη σταθερότητα των εποχών στις τροπικές και εύκρατες

ζώνες σε πολύ μεγάλες κλίμακες χρόνων. Όλα αυτά έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη εξαιρετικά διαφοροποιημένων φυτικών και ζωικών μορφών ζωής και στην επιβίωση των σχετικών οικοθέσεων. Εάν, αντιθέτως, η Σελήνη ήταν μεγαλύτερη από τις σημερινές της διαστάσεις, θα υπήρχαν μεγάλα παλιρροϊκά φαινόμενα στον πλανήτη μας και σημαντικές διαταραχές στη γήινη τροχιά. Και στις δύο περιπτώσεις η αντίληψή μας για τον χρόνο ως μια περιοδική κυκλική διαδικασία θα αμφισβητούνταν σοβαρά.

Αλλά εμείς τα αγνοούσαμε όλα αυτά επί χιλιετίες. Αν δεν κατοικούσαμε σε μια γωνιά του σύμπαντος που χαρακτηρίζεται από περιοδικά και κανονικά φαινόμενα τα οποία ανέκαθεν μας γοήτευαν, ποτέ δεν θα είχαμε αναπτύξει την κοινή έννοια του χρόνου. Βαυκαλιστήκαμε με την ψευδαίσθηση πως βρισκόμαστε στο κέντρο ενός τέλεια σχεδιασμένου μηχανισμού, αιώνιου και αμετάβλητου. Για τον λόγο αυτόν όλα τα επεισόδια που σπάνε τα μάγια μάς κάνουν να βυθιζόμαστε στην αγωνία.

Ο χρόνος της ζωής

Την πρώτη φορά που τον είδα έμεινα άφωνος. Ο Τζορτζόνε είναι ένας πολύ σπουδαίος ζωγράφος, που όμως μας άφησε ελάχιστα έργα· ήδη από τα νιάτα μου τον θεωρώ έναν από τους αγαπημένους μου και έχω αναζητήσει πίνακές του σε όλα τα μουσεία του κόσμου. Θυμάμαι ακόμα τη συγκίνηση που ένιωσα όταν βρέθηκα μπροστά στις *Τρεις ηλικίες του ανθρώπου*, στην Παλατινή Πινακοθήκη της Φλωρεντίας.

Με ένα κλασικό τέχνασμα το έργο μάς παρουσιάζει έναν στοχασμό πάνω στην προσωρινότητα της ανθρώπινης κατάστασης. Το ίδιο πρόσωπο απεικονίζεται πρώτα ως νέος, έπειτα ως ενήλικας και τέλος ως ηλικιωμένος· οι τρεις μορφές αλληλεπιδρούν όμορφα, συγκαλύπτοντας με τον πιο φυσικό τρόπο μια παράλογη συγχρονία γεγονότων που στην πραγματικότητα απέχουν μεταξύ τους δεκαετίες. Στα αριστερά ο κουρασμένος γέρος, πλέον κοντά στο τέλος, στρέφεται προς το μέρος μας και τρυπάει τον πίνακα μ' ένα αποφασιστικό, λυπημένο βλέμμα, που διεισδύει κατευθείαν στις κόρες του παρατηρητή: «Νομίζεις πως το θέμα δεν σε αφορά; Έχεις μήπως την ψευδαίσθηση πως δεν αποτελείς μέρος αυτής της παράστασης;». Αυτή η τρομερή προειδοποίηση ενάντια σε κάθε μορφή ματαιοδοξίας θα γίνει κάτι σαν εμμονή, που θα βασανίσει, έναν αιώνα αργότερα, έναν άλλο σπουδαίο ζωγράφο.

Ο Ρέμπραντ φαν Ράιν μας άφησε δεκάδες αυτοπροσωπογραφίες: τριάντα οξυγραφίες, δώδεκα σχέδια και όχι λιγότερους από σαράντα πίνακες. Όλα έργα που φιλοτεχνούσε και κρατούσε για τον εαυτό του, κανένα δεν κατέληγε στα χέρια των εύπορων πελατών που απευθύνονταν σε αυτόν από όλη την Ευρώπη. Έτσι, μπορούμε να δούμε ακόμα και σήμερα με πόση προσοχή στις λεπτομέρειες θέλησε να καταγράψει την αμείλικτη παρέλευση του χρόνου: την επιδερμίδα του προσώπου που γίνεται όλο και πιο πλαδαρή, τα μάτια που χάνουν τη σταθερότητά τους, τις φλεβίτσες που πετάγονται παντού όπου δεν κυριαρχούν ήδη οι ρυτίδες και τις πινελιές που συνοδεύουν αυτή την προοδευτική απώλεια της

ζωτικότητας, το ίχνος των οποίων διαλύεται μέσα στο χρώμα. Με αυτόν τον τρόπο ο Ρέμπραντ μας χαρίζει μια αριστοτεχνική σειρά αυτοπροσωπογραφιών, με τις οποίες μοιάζει να προαναγγέλλει τα σύγχρονα software για face morphing, που είναι ικανά να μετατρέψουν μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα το δροσερό προσωπάκι ενός νεογέννητου στην καταζαρωμένη μορφή ενός εσχατόγηρου.

Η αίσθηση της αργής φθοράς της γήινης ύπαρξής μας –η πιο κοινή ίσως από τις ανθρώπινες εμπειρίες– έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον καλλιτεχνών κάθε εποχής και εξακολουθεί να το κάνει ακόμα και σήμερα επειδή θυμίζει σε όλους το πιο βασικό γνώρισμα της ανθρώπινης κατάστασης. Όπως έγραφε ήδη ο Λορέντσο ο Μεγαλοπρεπής στο έργο του *Rime*, σονέτο XLII: «Περαστικά είναι όλα, πολύ δεν κρατούν, στον κόσμο η Τύχη δεν μένει καιρό· παντοτινός και σταθερός μόνο ο Θάνατος».

Η επίγνωση της εφήμερης ύπαρξής μας και το αναπόδραστο τέλος που μας περιμένει μπορούν να καταστήσουν δραματική την έννοια του χρόνου που περνά. Όσο πιο πολύ πλησιάζει κανείς προς τη δύση του, τόσο περισσότερο εντείνεται η αίσθησή του ότι, σε αντίθεση με τα φυσικά φαινόμενα, στην κυκλική πορεία των οποίων εναλλάσσονται ο θάνατος και η αναγέννηση, η ατομική ζωή μας μοιάζει με τεθλασμένη γραμμή: είχε μία αρχή και ύστερα από διάφορες διαδρομές θα τελειώσει, με τρόπο λίγο ως πολύ απότομο, και θα τελειώσει για πάντα. Ο χρόνος που περνά γίνεται ζωή που γλιστράει μέσα από τα δάχτυλά μας, αδυσώπητα.

Από αυτή τη λεπτή ανησυχία έχουν προκύψει θαυμαστά

πράγματα, όπως τα μεγάλα ρεύματα της σκέψης, τα φιλοσοφικά συστήματα και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ο φόβος ότι τα πάντα μπορεί να καταλήξουν σε ένα τίποτα ώθησε τα πιο ικανά άτομα να προσπαθήσουν να υλοποιήσουν *αθάνατα* έργα ή να επιτελέσουν αξιομνημόνευτους άθλους, με την ελπίδα ότι θα τους θυμούνται για χιλιετίες. Τα πάμπολλα καλλιτεχνικά αριστουργήματα που ακόμα θαυμάζουμε ύστερα από αιώνες και η πιο διεισδυτική επεξεργασία της σκέψης είναι οι εκπληκτικοί καρποί αυτού του πολύ ανθρώπινου φόβου.

Η φυλή μας, εύθραυστη και θνητή, που ζει μια σύντομη ζωή μέσα στο μεγαλοπρεπές σενάριο μιας φύσης φαινομενικά τέλει και αμετάβλητης, βίωσε σαν ήττα αυτή την κατάσταση της απόλυτης ανασφάλειας. Τα πιο όμορφα πράγματα που δημιούργησε ποτέ η ανθρωπότητα προκύπτουν από το όνειρο να αφήσουν ένα ανεξίτηλο ίχνος αυτού του φυγαλέου περάσματος. Ανέκαθεν προκαλούσαμε τον χρόνο διατάσσοντας κυκλικά μεγάλες πέτρες ή ζωγραφίζοντας μια αγέλη ζώων σε μια σκοτεινή σπηλιά· στην προσπάθειά μας να ανταγωνιστούμε την αιώνια επαναληπτικότητα των ουράνιων κινήσεων ανεγείρουμε γιγάντιες κατασκευές ή αναπτύσσουμε θεωρίες για να εξηγήσουμε τον κόσμο.

Έτσι προκύπτουν η φιλοσοφία, η τέχνη και οι επιστήμες, όπως επίσης οι χιλιετίες δοξασίες που εικάζουν μια μετά θάνατον ζωή. Αν η ατομική ύπαρξή μας συνεχιζόταν με διαφορετικές μορφές μετά το γήινο τέλος μας, θα ήταν δυνατόν να αποζημιωθούμε για τις αδικίες και τα βάσανα που περάσαμε. Ενταγμένα σε ένα πιο επιβλητικό πλαίσιο, τα πολλά

στραβά αυτού του κόσμου θα αποκτούσαν κάποιο νόημα. Η παρηγορητική δύναμη των μεγάλων θρησκειών καταπραΰνει τον πόνο και μετριάζει τον φόβο, τοποθετώντας σε ένα ευρύτερο σχέδιο την ύπαρξη καθενός από εμάς.

Στην προοπτική ενός «άλλου κόσμου» έχουν βασιστεί ηθικά συστήματα, κανόνες συμπεριφοράς, απαγορεύσεις και ταμπού που χαρακτήρισαν ολόκληρους πολιτισμούς. Μια οπτική για τον κόσμο που ενσωματώνει τις ατομικές υπάρξεις σε μια παντοτινή πλοκή αποκτά το απαραίτητο κύρος για να ορίζει κανόνες και κοινωνικές ιεραρχίες που όλη η κοινότητα οφείλει να σέβεται. Βάζοντας μια τάξη στην αγωνιώδη ροή του χρόνου ζωής μας, απαλλάσσουντάς μας από τον φόβο ότι το πέρασμά μας από τον κόσμο στερείται νοήματος, αυτή η οπτική θέτει τα θεμέλια για μια τάξη ικανή να οργανώσει πολύ σύνθετες κοινότητες και να υλοποιήσει μεγαλειώδη έργα.

*Αγγεία και ταφές: Η γέννηση του παρόντος,
του παρελθόντος και του μέλλοντος*

Τα τελετουργικά ταφής –προγονικές πρακτικές που ανάγονται στην αυγή των χρόνων– είναι μια αδιαμφισβήτητη απόδειξη του πόσο είναι ριζωμένη μέσα μας, σε εμάς, τους σύγχρονους ανθρώπους, η νοητική οργάνωση του χρόνου σε παρελθόν, παρόν και μέλλον.

Η ανακάλυψη τάφων και ενταφιασμένων σωμάτων μάς μεταφέρει σε μακρινούς πολιτισμούς, των οποίων δεν θα καταφέρουμε ποτέ να ανασυνθέσουμε πλήρως τα

χαρακτηριστικά, αλλά που σίγουρα φαντάζονταν ένα μέλλον μετά τον θάνατο. Υπάρχουν αδιάσειστες ενδείξεις τελετουργικών ταφής τα οποία εφαρμόζονταν ήδη από τις ομάδες των Νεάντερνταλ που κατοικούσαν στην Ευρώπη δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν από την άφιξη των Sapiens. Οι τοποθετημένοι σε εμβρυϊκή στάση σκελετοί, τα ίχνη κόκκινης ώχρας, η παρουσία οστράκων και υπολειμμάτων γύρης μάς αποκαλύπτουν περίπλοκες και δαπανηρές δραστηριότητες. Σ' εκείνη την παγωμένη Ευρώπη, που πληττόταν από τρομερές παγετωνικές περιόδους, οι μικρές ανθρώπινες κοινότητες έπρεπε να επικεντρώνουν μεγάλο μέρος της ενέργειάς τους στην καθημερινή επιβίωση. Εάν διοχέτευαν χρόνο και αξιοσημείωτες προσπάθειες στα ταφικά τελετουργικά, αντί στη σπασμοδική αναζήτηση τροφής, αυτό σημαίνει ότι τους απέδιδαν θεμελιώδη σημασία. Οι τελετές έδεναν την ομάδα, το συλλογικό πένθος που βίωνε η πατριά σφράγιζε μια συμφωνία υποστήριξης μεταξύ των γενεών: οι νεαροί ενήλικες της κοινότητας ανανέωναν την προστασία τους προς τους πιο ευάλωτους, τους ηλικιωμένους και τα παιδιά.

Δεν ξέρουμε τίποτα γι' αυτές τις τελετές, αγνοούμε αν υπήρχε κάποιος σαμάνος που καθοδηγούσε το τελετουργικό, ούτε γνωρίζουμε τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν κι αν τα λόγια συνοδεύονταν από ήχους ή ρυθμικές κινήσεις του σώματος. Αλλά τα σώματα των νεκρών που ενταφιάστηκαν σε εμβρυϊκή στάση και οι ζωγραφιές με το χρώμα του αίματος μας επιτρέπουν να κάνουμε πολύ ευλογοφανείς υποθέσεις. Όλα μας επιτρέπουν να σκεφτούμε ότι ετοίμαζαν τον νεκρό για μια νέα γέννηση, ότι ο θάνατος θεωρούνταν

μια μετάβαση και συνεπώς ότι φαντάζονταν ένα μέλλον για το άτομο που είχε μόλις εγκαταλείψει την ομάδα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στόλιζαν το σώμα με κτερίσματα και ίσως το εφοδίαζαν με μικρά εργαλεία για να το βοηθήσουν να αντιμετωπίσει την καινούρια του ύπαρξη. Παρόν, παρελθόν και μέλλον, αφήγηση και ταφή δημιούργησαν τη φέρουσα δοκό γύρω από την οποία οικοδομήθηκαν οι πρώτοι εμβρυώδεις πολιτισμοί, σε σημείο να μπορούμε να τα θεωρήσουμε ιδρυτικά στοιχεία του εξανθρωπισμού μας.

* * *

Ένα άλλο από σύμβολο αυτής της νέας οργάνωσης του χρόνου είναι η παραγωγή κεραμικών οικιακών σκευών. Η εισαγωγή του πύλινου αγγείου είναι ένα από τα ορόσημα στην ιστορία της αρχαιότητας. Η εμφάνιση των πρώτων δοχείων προσδιορίζει μια κομβική φάση της ανθρώπινης εξέλιξης. μικρές ομάδες που επινοούν δοχεία για να φυλάνε νερό ή αποθέματα τροφίμων οργανώνουν με νέο τρόπο τον χώρο που τους περιβάλλει και η μεταμόρφωση θα είναι μη αναστρέψιμη. Δεν θα μπορούν πια να γυρίσουν πίσω. Ο εύπλαστος άργιλος τους επιτρέπει να δημιουργήσουν ένα κενό, ένα χάσμα που χωρίζει τον κόσμο σε ένα έξω και σε ένα μέσα· το τελευταίο μπορεί να συν-περιέχει και συνεπώς να μετατραπεί σε *γεμάτο*.

Αυτή η διαφορετική οργάνωση του χώρου ενέχει μια δραστητική αλλαγή στην έννοια του χρόνου: ο χωρισμός αυτός σπάει το αιώνιο παρόν που χαρακτήριζε την καθημερινή ζωή τους –«υπάρχει άφθονη τροφή, ας τη φάμε όλη»– για να

δημιουργήσει μια ακολουθία όπου το μέλλον καταλαμβάνει κεντρική θέση. Δεν καταναλώνουμε σήμερα όλα τα αγαθά που διαθέτουμε, γιατί μπορεί να τα χρειαστούμε αύριο. Το αγγείο πιστοποιεί ένα σχέδιο, την ιδέα μιας ομάδας που οργανώνεται για να οικοδομήσει το αύριό της. Και να 'μαστε εδώ, να χρησιμοποιούμε ακόμα και σήμερα την ίδια τακτοποιημένη χρονική ακολουθία.

Η λέξη *tempo*, που σημαίνει «χρόνος» στα λατινικά, ανακαλεί το ρήμα τέμνω (κόβω, χωρίζω) και το ουσιαστικό τέμενος (περίβολος), που δηλώνει τον διαχωρισμό με ένα κενό διάστημα. Ενώ στην ιδέα του παρόντος ως ακολουθίας στιγμών, στιγμών χωρίς βάθος, βρίσκουμε την ίδια ρίζα με το άτομο, το αδιαίρετο. Οι λεπτές αποχρώσεις του χρόνου δεν διέφυγαν από τους σοφούς της κλασικής Ελλάδας, οι οποίοι, όχι τυχαία, χρησιμοποιούσαν διάφορες λέξεις για να υπογραμμίσουν τις πολλές σημασίες του.

Ο *Χρόνος* είναι ο καιρός που κυλά, αυτός που, σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο, υπαγορεύει την αναπόφευκτη επιστροφή στο απόλυτο με τον θάνατο: η έσχατη μοίρα όλων των υπάρξεων, που αποσπάστηκαν από το άπειρο για να γίνουν ατομικές και διαφοροποιημένες οντότητες. Είναι επίσης ο χρόνος ζωής μας, ο χρόνος των ανθρώπων, αυτός μέσα στον οποίο εξελίσσεται η ιστορία. *Αιών* είναι ο μυστικιστικός ή μεταφυσικός χρόνος, που μπορεί να μεταφραστεί σε αιωνιότητα ή απλά σε ζωή· είναι ο άχρονος χρόνος, η τέλεια στιγμή που έχει παγώσει για πάντα, το ζωοποιό πνεύμα προσωποποιημένο στο παιδί που παίζει με τα ζάρια του Ηράκλειτου. Ο *Καιρός* είναι για τους Σοφιστές η κατάλληλη στιγμή, μια διάμεση

στιγμή ανάμεσα στον *Χρόνο* και στον *Αιώνα*, όπως ορίζει ο Ερμής. Η στιγμή χωρίς βάθος, που φεύγει γοργά σαν τον φτερωτό θεό. Ο *Ενιαυτός* μπορεί να σημαίνει το έτος, αλλά και την περίοδο και είναι μονάδα μέτρησης του *Χρόνου*, που προβάλλεται και στο άπειρο ως κύκλος ο οποίος επαναλαμβάνεται αέναα.

Και αμέσως η φιλοσοφική σκέψη που απορρέει από αυτό αποκαλύπτεται γεμάτη παγίδες και παράδοξα. Για τον Παρμενίδα ο χρόνος δεν είναι παρά μια ψευδαίσθηση, απότοκο του γίγνεσθαι, που συγκρούεται με το αμετάβλητο του Είναι. Αυτός θεωρεί παράλογη τούτη την υποδιαίρεση που περικλείει το παρόν –στιγμιαίο και εξ ορισμού εκτός της ροής του χρόνου– ανάμεσα σε ένα παρελθόν που δεν υπάρχει, διότι έχει ήδη υπάρξει, και σε ένα μέλλον που δεν υπάρχει, γιατί μένει ακόμα να υπάρξει. Ο Πλάτωνας θα επιλύσει, τουλάχιστον εν μέρει, το δίλημμα, αποδεχόμενος τον χρόνο ως ακολουθία του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος μόνο για τον υλικό κόσμο, που είναι ατελής και φθαρτός, ενώ στον κόσμο των ιδεών, της ιδεατής και αναλλοίωτης ουσίας των πραγμάτων, ανήκει ένας αιώνιος, άχρονος χρόνος. Με την ίδια λογική, ο Αριστοτέλης θα κάνει διάκριση μεταξύ κυκλικού χρόνου, που ορίζεται από την κανονική και τέλεια κίνηση των ουράνιων σφαιρών, και του «πρώτου κινούντος ακινήτου», που τοποθετείται στην αιωνιότητα, έξω από τον χρόνο, αντίληψη που θα κυριαρχήσει στη δυτική σκέψη μέχρι τις απαρχές της νεωτερικότητας.

Αυτός όμως που θα εσωτερικεύσει με βαθιά επίγνωση την έννοια του χρόνου θα είναι ένας χριστιανός στοχαστής, ο

Αυγουστίνος Ιππώνος: «Μέσα σου, πνεύμα μου, μετρώ τον χρόνο».* Αυτός αμφισβητεί την πραγματικότητα του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, από τη στιγμή που το πρώτο δεν υπάρχει πια, το τρίτο δεν έχει υπάρξει ακόμα και το ίδιο και το παρόν, καθώς, αν ήταν πάντα παρόν, χωρίς να μεταφράζεται σε παρελθόν, δεν θα ήταν πια χρόνος αλλά αιωνιότητα. Αλλά, ενώ αλλοιώνει την ουσία του, ο Αυγουστίνος θα αποκαταστήσει την έννοια του χρόνου ως ακολουθίας καταστάσεων της συνείδησης: «Κύριε, τα διαστήματα του χρόνου τα αντιλαμβάνομαστε και τα συγκρίνουμε αναμεταξύ τους».** Οι τρεις χρόνοι υπάρχουν μόνο στην ψυχή μας: «Το παρόν του παρελθόντος είναι η μνήμη. Το παρόν του παρόντος η άμεση αντίληψη και το παρόν του μέλλοντος είναι η προσμονή».***

Εσωτερικεύοντας τον χρόνο και περιορίζοντάς τον σε επέκταση της ψυχής, τον 4ο αιώνα μ.Χ. ο Αυγουστίνος προκαταβάλλει αυτό που η πρόοδος των σύγχρονων νευροεπιστημών μάς βοήθησε να κατανοήσουμε με έναν εντυπωσιακό όγκο αποδείξεων: την έντονη παρουσία της αίσθησης του χρόνου στην ανθρώπινη αντίληψη ως απαραίτητου εργαλείου για την επιβίωση του είδους.

* Άγιος Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, Δεύτερος Τόμος, Βιβλίο Ενδέκατο, 27.36, μετάφραση – σχόλια – ευρετήριο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 1999. (ΣτΜ)

** *Ο.π.*, 16.21. (ΣτΜ)

*** *Ο.π.*, 20.26. (ΣτΜ)